

RN 1016

IGU INŠTITUT ZA GEOGRAFIJO UNIVERZE V LJUBLJANI
61000 LJUBLJANA, Trg francoske revolucije 7

MORFOLOŠKA STRUKTURA PODEŽELSKIH NASELIJ

mag. Vlado Drozg

Ljubljana, december 1990

UVOD

Urbanizacija, pojmovana kot proces širjenja mestnega načina življenja in fizične rasti naselij, v temeljih spreminja strukturo podeželskih naselij. V agrarno pokrajino prinaša merila in vrednote, ki so nastale v drugačnem okolju, ob drugačnem načinu življenja. Spremembe, ki ob tem nastajajo v nekdanjih agrarnih naseljih so vsebinske, strukturne in fiziognomske. Kažejo se v novih funkcijah, ki jih naselja pridobivajo, socialnih obeležjih, novi morfologiji. Proces dobiva že take razsežnosti, da govorimo o degradaciji naselij in kulturne krajine, o stihijskem razvoju podeželja, spremembe pa tako korenite, da pomenijo novo fazo razvoja podeželskih naselij.

Od tod naprej dobiva proces urbanizacije kulturno dimenzijo. Gre namreč za vprašanje ohranjanja in vzdrževanja fizične strukture naselja, ki je rezultat organskih, subtilnih, celo arhaičnih silnic in predstav o urejanju človekovih bivališč. V njih je razviden način sožitja med naravo in družbo, duh kraja in časa, kar danes pojmuje kot kulturno dediščino in kulturno krajino. Tradicijo pa je potrebno razvijati in vzdrževati, ne pa konsevirati, pravi maksima Augusta Rodina. Gre gorej za vprašanje, kako urejati nekoč agrarna naselja, da bodo zadržala značilno podobo in identiteto, obenem pa bodo prilagojena sodobnemu načinu življenja in potrebam urbaniziranega človeka. Ali drugače, kako uskladiti novogradnje z obstoječo zasnovo, ne da bi se ob tem razvrednotila podoba in vsebina naselja.

V izhodišču takih razmišljanj o urejanju podeželskih naselij je obstoječa zasnova oz. tista iz predindustrijske faze razvoja. Proučiti jo, spoznati zakonitosti in način ustroja, regionalne posebnosti, ki ob tem nastajajo, ter ugotovitve prilagoditi

potrebam današnjega časa, so pravzaprav osrednje naloge (značilnosti) "avtohtonega" pristopa. Pri tem ne gre za nikakršen "romantizem", temveč za ohranjanje in nadaljevanje principa gradnje in urejanja naselij, ki izhaja iz pokrajinskih značilnosti okolice ter kulturnih in civilizacijskih vrednot posameznega območja.

Vir za spoznavanje tovrstnih elementov je morfologija oziroma morfološka struktura naselja. Potrebno jo je najprej spoznati, če hočemo nadaljevati v istem duhu. To je hkrati osrednji namen raziskave. Spoznati zakonitosti zgradbe naselij, regionalne komponente in variacije njihovega ustroja ter najnovejše spremembe morfološke strukture.

Ali je sploh možno spoznati tako kompleksen in spremenljiv fenomen kot je naselje? Vprašanje se ne zdi povsem upravičeno, odgovor pa toliko bolj jasen. O naseljih vemo zelo dosti in zelo malo: dosti o posameznih krajih, zgodovinskem razvoju, posameznih zgradbah, malo pa o bistvu naselja, o naselju samem, njegovih civilizacijskih razsežnostih.

Naslednje, uvodno poglavje, poskuša razkrivati tudi te, manj znane plati fenomena naselje, da bi lažje formulirali vprašanja, katerih odgovore želimo v nalogi nakazati (razkriti).

V ozadju razmišljanj je prenova naselij. Modna beseda za način revitalizacije ali vsaj olepševanja zapuščenih ali zaradi vdora alohtonih elementov degradiranih naselij. Vračanje k preteklosti, zavest o pomenu kulturne dediščine, nadaljevanje kontinuitete razvoja podeželskih naselij, ...?

Poskus razumevanja ustroja (zgradbe) naselij je podrejen temu cilju. Zavedamo se, da je vračanje k preživetemu nesmiselno in nemogoče, toda prilagajanje omejitvam in upoštevanje prirodnih in družbenih determinant - potreba. ... svoboda je tudi priznavanje nujnosti ...

O NASELJU

Predmet proučevanja v naši raziskavi je naselje. Zato je prav, da na začetku podamo nekaj izhodišč in omejitev tega, sicer širokega pojma.

Kaj je naselje? Odgovora najbrž ni mogoče zreducirati na golo, sicer pravilno ugotovitev, da je to prebivališče ljudi,* ki je z delitvijo dela postalo še ekonomska (proizvodna) celica družbe. Vsebina naselja je tako raznolika in široka, da bi definicija, ki bi zajela vse aspekte, bila presplošna in premalo zgovorna (uporabna). Tako lahko v pojmu naselje razločujemo vsaj 4 segmente:

- naselje kot fizična tvorba
- naselje kot socialna skupnost
- naselje kot ekonomska enota
- naselje kot kulturno-civilizacijski fenomen

Delitev ni sistematična, najbrž bi lahko dodali še kakšen vidik, vendar za naše potrebe ustreza. V nalogi je naselje pojmovano predvsem kot fizična tvorba, torej kot splet hiš, prometnic, dvorišč, trgov. Razmestitev teh elementov in njihova medsebojna razmerja ustvarjajo podobo naselja. Način razmestitve in postavitve teh elementov ni naključen. Tako kot celotno človekovo delovanje, vsebujejo tudi naselja nek princip racionalnosti, reda, podrejenosti nezavednim predstavam o funkcioniranju kozmosa, odvisna pa so še od povsem stvarnih in konkretnih okoliščin.

*"naselja so hiše njihovih prebivalcev", piše Keyser (Keyser 1963)

V fizični strukturi se ta razmerja kažejo kot prilagajanje naravnim razmeram, torej neposrednemu okolju, s katerim je človek eksistenčno povezan in odvisen, hkrati pa je razmestitev elementov odraz družbenih norm, predstav in vrednot o socialnih razmerjih v družbeni skupnosti. E. Keyser opisuje, kako je gradbena zgodovina mesta (naselja) tesno povezana z gospodarsko in socialno zgodovino; v njej je razviden tudi duhovni nivo prebivalcev, njihova duhovna aktivnost, nadalje njihovo pojmovanje reda oz. organizacije življenja, umetnostni okus, njihova težnja, ohraniti vse staro, ter prizadevanje, ustvarjati novo (Keyser 1963).

Naselje kot fizična tvorba je samo na zunaj golo ogrodje, njegov ustroj pa nam razkriva raznovrstnost vplivov in povezav med naravo in človekom, med pripadniki socialnih skupnosti in stopnjo kulturno-civilizacijskega razvoja. V fizični strukturi so združeni - ter se različno izražajo številni dejavniki, ki tako ali drugače oblikujejo in usmerjajo človekovo življenje. Schirmacher ugotavlja, da so le-ti tako številni in raznovrstni, da vseh razsežnosti in njihovih pomenov najbrž ne bo mogoče do konca razpoznati, kaj šele spoznati. Možno se je le približati pravemu pomenu (Schirmacher 1988, str. 338).

Če poskušamo ugotoviti, kateri dejavniki oblikujejo fizični vidik naselja, se zdi, da so najpomembnejši naslednji:

- vpliv prirodnih razmer je več kot očiten. Pravzaprav se skozi naselja kaže način razumevanja in prilagajanja prirodnim omejitvam, ki so v določenem zgodovinskem obdobju pomenile za človeka neobvladljivo oviro, kateri se je bilo potrebno prilagoditi. Ker je človeku narava vir za preživetje, saj iz nje dobiva vse za življenje potrebne reči, so te prirodne omejitve v bistvu način prilagoditve oz. sožitja med človekom in naravo. Značaj te omejitve oz. prilagoditve je dvojen. Po eni strani gre za direkten vpliv naravnih razmer - npr. na mikropoložaj in zasnovo naselja, na prevladujoč gradbeni material. Druga vrsta teh vplivov je posredna. Klima in relief (v povezavi z drugimi

prirodno-geografskimi elementi) oblikujeta določen način življenja, ki je vpleten tudi v način izgradnje naselja, stavbno tipologijo in splošen kulturno krajinski sistem. D. Frey v razpravi o kulturni geografiji ugotavlja, da določenemu življenjskemu prostoru (mišljena so območja planetarnih razsežnosti), odgovarja določen način življenja (Frey 1955, str. 264), ter v nadaljevanju, da s prehajanjem na manjše prirodne enote - pokrajine, postajajo odnosi bolj specifični in manj očitni, vendar so kljub temu stalni (str. 266).

Narava oz. njen vpliv na človeka trajno zaznamuje njegovo delovanje. Ta odnos pa ni zmeraj enako intenziven, vsaj navidezno ne, različen pa je tudi v mestnih in podeželskih naseljih. Bolj ko so odnosi med človekom in naravnim okoljem neposredni, večja je povezanost, odvisnost, prilagojenost človekovega delovanja naravnim zakonitostim. D. Komelj govori o tem, kako je položaj naselij poiskan in izbran (Komelj 1965). Poiskan in izbran pa je v prvi vrsti glede na naravne razmere oz. dejavnike, ki varujejo prebivalce pred naravnimi nevšečnostmi - poplavami, burjo, zemeljskimi plazovi, ali pa mu nudijo posebne prednosti - zaščito, bližino različnih površin za kmetovanje, vodni vir. (Ob tem zanemarjamo širše, regionalne pogoje razmestitve naselij, v mislih imamo samo mikropoložaj). Ker pa so v različnih pokrajinah lokacijski pogoji različni, imajo naselja različen položaj, zasnovo in zgradbo.

Vpliv naravnih razmer na naselje se kaže tudi v uporabi materiala za gradnjo hiš. Od gradbenega materiala, pa tudi od tehnične gradnje, je odvisna konstrukcija objekta; to pa je že element, ki oblikuje podobo naselja. Človek je za gradbeni material uporabljal tistega, ki mu je bil najbolj pri roki.

- prevladujoči gospodarski dejavnosti je prilagojena ne le zasnova naselja, ampak predvsem tip hiše. V bistvu gre za razmerje med funkcijo in formo. "Oblika je končni izraz vsebine, globoko korenini v funkcionalnosti", je zapisal arhitekt Marjan Mušič,* in dalje "... plod največje

*Mušič M., Arhitektura in čas, 1963, str. 19

funkcionalnosti sta hiša in naselje." Enostransko razumevanje tega je lahko blizu ne le geografskemu determinizmu, temveč tudi determinizmu v arhitekturni teoriji in umetnosti nasploh. V resnici pa, kot bo prikazano v nadaljevanju, nam izkušnje kažejo, da ima agrarno naselje povsem drugačno zasnovo, kot recimo turistični ali rudarski kraji. Morda se sama funkcija bolj manifestira skozi različne socialne navade in socialna obeležja prebivalcev, vendar njenega vpliva ni mogoče spregledati. Gospodarska dejavnost, kakršnakoli že je, je en od osnovnih motivov, zaradi katerega naselja nastajajo in se razvijajo.

Tako kot je gospodarski dejavnosti prilagojena hiša, lahko to posplošimo na celotno naselje. Razlog te odvisnosti je v samem "tehnološkem procesu", ki pogojuje načinu produkcije prilagojeno zasnovo naselja, skupaj z ostalimi fizičnimi elementi. Posredno potrjuje to tezo tudi razprava A.Krenzlin, ko govori o povezanosti oblike naselja s sistemom izrabe zemljišč (Krenzlin 1955, str. 12; tudi Ilešič 1950, str. 101).

- socialni element je prav tako dejavnik fizične podobe naselja. Naselje je tudi socialna kategorija, interesna skupina ljudi. Preveva ga kolektivni duh, ki je rezultat delovanja in sožitja skupine ljudi, nikoli posameznika. Kot tako predstavlja (poseduje) udejanjen kolektivizem, opredmetena socialna razmerja, ter je rezultat zavestnih in podzavestnih predstav o urejanju človekovih bivališč, o urejanju skupnega življenja določene socialne skupnosti. (Busch - Zantner 1969, str. 33).

Vpliv socialnih elementov na fizični ustroj naselja je dvojen: po eni strani gre za delovanje posameznikov in prebivalcev naselja, ki svoje življenjsko okolje urejajo v skladu s predstavami, duhovnimi vrednotami in principom racionalnosti. Rezultat tega so (bila) "nepisana pravila" o gradnji in postavitvi objektov, urejanju mikroambientov, vzpostavljanju komunikacijskih točk, kot to prikazuje Fister*. Drugi del socialnega elementa je zapopaden v institucijah, ki upravljajo, postavljajo pravila (urbanistične normative) in so nosilci družbene moči in oblasti. Vpliv teh družbenih mehanizmov je opazen v organizaciji in delovanju javnih ustanov, v delih ki so pomembne za celotno naselje, v namestitvi in ureditvi javnih zgradb.

Posebno obliko socialnih razmerij predstavljajo družbene norme, kot del nekega kulturnega območja oz. kulturnega miljeja.

- Pojem kulturni milje nam pomeni sklop dejavnikov - prirodnih, socialnih, gospodarskih, kulturnih, ki oblikujejo način življenja, miselni in duhovni svet določenega območja.** Nastaja ob prepletanju, medsebojnem oplajanju in prilagajanju vseh dejavnikov, ki kakorkoli prispevajo k formiranju načina življenja določene družbene skupnosti.

Sam pojem je najbrž zgodovinska kategorija, saj je pogoj za nastanek kulturnega miljeja določena inertnost družbene skupnosti, zaprtost v regionalne okvirje njenega delovanja, ter soroden kulturno-zgodovinski razvoj. Nikakor pa ne moremo spregledati še zmeraj živih ostankov preteklosti, ki se kot del tradicije in kulturnega izročila ohranjajo in prenašajo prihodnjim rodovom. Med te sodijo tudi naselja, pa sistem izrabe zemljišč oz. kulturna krajina, arhitektura, sentiment.

*Fister 1986, str. 225-240, 265-196

**spomnimo se "genre de vie" Vidal Lablancha

Tako kot so naselja nastala iz političnih, socialnih, gospodarskih, kulturnih potreb posameznih narodov, nosijo tudi lasten pečat kulture, družbenih vrednot ... To je opazno pri agrarnih naseljih, pri mestih pa še toliko bolj ... " (Schwarz 1986).

Iz raziskav številnih avtorjev, ki so se posredno ukvarjali z naselji, izhaja shema delovanja, ki je približno taka; nanaša se samo na agrarna naselja: naravne razmere določajo prevladujočo gospodarsko dejavnost, ta pa v določeni meri oblikuje organizacijo in funkcioniranje življenja. Prevladujoči gospodarski dejavnosti in prirodnim razmeram je prilagojeno naselje (fizični elementi naselja). Gospodarska dejavnost se razvija v odvisnosti od naravnih razmer, ker pa le-te nudijo različne možnosti razvoja, tudi od stopnje kulturno tehničnega razvoja skupnosti. Umetnost in kultura (v širšem pomenu besede), sta odraz ustvarjalnosti posameznika in družbe, ter izhajata iz naravnega, gospodarskega in socialnega okolja (Frey 1955, Krenzlin 1955, Busch - Zantner 1969).*

Naselja, njihova fizična sestava, so člen v tej verigi, hkrati pa proizvod. Omenili smo že, da so naselja opredmetena stvarnost socialnih odnosov, duhovnih vrednot, gospodarskih dejavnosti in pokrajinskih okoliščin, kar vse so dejavniki, ki ustvarjajo kulturni milje. Navidez pretirana trditev A. Krenzlin, ki pravi, da sta oblika in podoba naselij primarno etnično-kulturni proizvod (Krenzlin 1955, str. 12), je v tem kontekstu povsem razumljiva.

*o tovrstnih shemah organizacije življenja, človekovega delovanja nasploh, govorijo tudi številna dela iz antropologije in etnologije.

Na pojavu kulturne razčlenjenosti slovenskega ozemlja sloni Vurnikova študija o tipih kmečke hiše (Vurnik 1926). Zato sklepamo, da podobna diferenciacija obstaja tudi med naselji.

Ob tem je pomembno upoštevati še svojevrstno metodološko vrzel - red velikosti obravnavanega pojava. Celotna stvarnost je ne le horizontalno, temveč tudi vertikalno razslojena. V tej slojevitosti predmetov in pojmov se izraža odnos med splošnim, občim in posebnim, konkretnim. Bolj kot je ugotovitev obče veljavna, manj je prevedljiva na konkretne razmere. Povezava sicer obstaja, vendar z določenim številom vmesnih faz, dopolnitev, asociacij, preslikav in obratno: bolj kot je ugotovitev konkretna, več je potrebno generalizacij, da jo lahko sprejmemo kot občo veljavno.*

Pojem kulturni milje je abstraktna kategorija, ki odgovarja sferi občega. Z njim ni mogoče ugotavljati in tolmačiti konkretnih primerov ali razlik med njimi, za razumevanje regionalnih razlik v zgradbi in obliki naselij pa je bistven, nepogrešljiv.

*vprašanje, kaj je obče in kaj posebno - ali se prvo nanaša samo na planetarne razsežnosti pojava, drugo pa samo na lokalne, otipljive, stvarne, je v bistvu nerazrešljivo. Gre namreč za dinamično, dialektično razmerje, ki je razrešljivo ob vsakem primeru posebej. Zahn razlaga, kako se ob razkrivanju odnosa med občim in posebnim, raznolikost obravnavanega fenomena (pojava) zreducira na nivo enote (- z zaključeno vsebino), kar sploh omogoča razumevanje in proučevanje. Razkrivanje tega razmerja pa se izpričuje kot zakon, princip, kategorija - strukturni pojem, skratka. Le-ta je toliko bolj jasen in razumljiv, kolikor bolj je razjasnjen sam predmet proučevanja oz. njegova narava (HpG, str. 323).

- naslednji dejavnik, ki je pomemben za naselje kot fizično tvorbo je čas. Že doslej se je pokazalo, da sta zgradba in oblika rezultat medsebojnega učinkovanja številnih dejavnikov, ki imajo tudi svojo časovno dimenzijo. "Spreminjanje je edina stalnica tega sveta", se glasi znana krilatca. Spreminja se razmerje med naravo in človekom, spreminjajo se socialna razmerja in odnosi znotraj njih, izpopolnjujejo se gospodarske dejavnosti. Proces spreminjanja in nastajanja novega poteka od ... nastanka vesolja (?).

B. Roberts zato govori o anatomiji morfologije, kjer razkriva različne plasti ustroja naselja - od njegovega nastanka, do današnje, zadnje faze, ki je končni proizvod procesa razvoja in spreminjanja. (Roberts 1987, str. 22) Čas je torej kategorija, ki v fizični strukturi naselja zaznamuje določene faze razvoja. Več ko je teh faz, bolj je naselje heterogeno, več je bilo dejavnikov, ki so oblikovali njegovo zgradbo.

Dejavnike, ki oblikujejo fizični aspekt naselja, je med seboj skoraj nemogoče natančno razločiti in razmejiti. Vprašanje je tudi, če so zajeti res vsi najpomembnejši. E. Wirth navaja ugotovitev T. Parsonsa, ki med geografsko relevantne faktorje prišteva še pravni sistem, gospodarsko organiziranost, norme obnašanja (Wirth 1978, str. 232), kar se zdi v primeru naselij oz. fizične zgradbe upravičeno. Istočasno pa obstaja sum, da je učinek teh dejavnikov zelo posreden in zato slabo razpoznaven. Sicer pa, po mnenju E. Wirtha, en dejavnik oz. determinanta ni dovolj, da se sproži nek proces ter vzpostavi novo stanje. Potrebno je skupno in sočasno delovanje vseh dejavnikov, determinant (Wirth 1979, str. 231 in 304). Ker pa je predmet naše raziskave ustroj naselja, ne pa elementi, ki tak ustroj vzpostavljajo, je zato tovrstna pomanjkljivost manj pomembna.

Pač pa je pomembna ugotovitev N.Hartmanna, ki pravi, da v naravi ne obstoja nikakršen glavni vzrok, prapočelo, ki bi pogojeval reakcije drugih, delnih vzrokov. "Kar v življenju prepoznavamo kot vzrok (izvor), je v resnici samo del mehanizma, ki poganja razvoj." (Hartmann 1950). Ta gibalna sila je rezultanta kombinacij in prekrivanj številnih procesov, elementov, faktorjev.

Ta misel postavlja problem geografskega determinizma, ki je v ozadju tega pisanja ves čas prisoten, v drugačno luč. Pri determinizmu gre za povečevanje enega (geografskega) faktorja napram drugem. Napaka je v interpretaciji rezultatov ter sistemu vrednotenja. Poanta geografskega determinizma je torej v tolmačenju pojava, ne pa v njegovem poznavanju.

Bilo bi nekritično, razmerje med človekom in naravo vseskozi obravnavati kot enakovredno in nespremenljivo. Človek je del narave, v vseh pogledih vpet in povezan z naravnimi zakonitostmi. Istočasno pa vso človekovo delovanje ni prostorsko relevantno oz. postaja upoštevanje naravnih zakonitosti bolj in bolj posredno. S tem se človek v svojem delovanju oddaljuje od narave.

Mnenja sem, da so apriorne rzsodbe o geografskem determinizmu prav tako deterministične. Iz konkretnega primera, katerega obravnavamo, je šele možno spoznati odnos med naravo in človekom. In jasno je, da je glede na vsebino dela včasih primarna narava, včasih pa človek. V tem, dialektičnem duhu, presojam naselja in njih povezanost z naravo ter družbeno pogojenost.

Naselje kot fizična tvorba je, kot smo videli, rezultat delovanja različnih dejavnikov, ki se med seboj prepletajo, dopolnjujejo. Rezultat tega součinkovanja ima neko vsebino, sporočilo, ki je berljivo, če ga znamo razbrati. Tovrstna zmožnost se povezuje s smotrom našega dela oz. s težnjo za dosego ciljev, ki si jih pri tem zastavljamo. Cilje si seveda postavljamo sami, to niso dane kategorije. Med obstoječim in

tistim, kar nam predstavlja cilj, ni nobene logične povezave. Potem ko cilj dosežemo, je pred nami zopet praznina, ki jo osmislimo z novim ciljem.

Pri obravnavanju nekega pojava razbiramo v njem tisto, kar smo si zastavili kot cilj, kar želimo izvedeti. Izmed številnih spoznanj, ki jih lahko dobimo iz fizične zgradbe naselij, naj omenim samo nekatere:

- odnos do narave; že prej smo govorili o vplivu naravnih razmer na naselje. Rezultat tega prilagajanja je v fizični zgradbi naselij dobro viden. "Že izbor lokacije kaže na odnos do pokrajine in naravnih razmer." (Frey 1955, str. 307) Nadalje postavitve objektov, zasnova naselja, izbor gradiva, klimatskim razmeram prilagojena stavbna konstrukcija, vse to kaže na sožitje, pretehtan odnos človeka do narave. To niso samo prvine pozitivne tradicije, ki bi jo kazalo ohranjati zaradi spoštljivega odnosa do kulturne dediščine, ampak tudi in predvsem, vir spoznanj za bodoče urejanje naselij.

- iz razmestitve fizičnih elementov naselja in njihovih medsebojnih odnosov si lahko ustvarimo predstavo o duhovnih in družbenih vrednotah, po katerih so ljudje nekoč urejali svoja bivališča. Osrednji položaj cerkve in drugih javnih ustanov ter velikokrat jasno razvidni predeli socialne strukture nas opozarjajo na družbeno razslojenost, nosilce moči in oblike izkazovanja socialne pomembnosti.

- nenazadnje je iz ogrodja naselja moč razbrati razvojne faze in predvsem logiko prostorskega razvoja, rdečo nit, ki ni pomembna le za razumevanje preteklosti, temveč nakazuje tudi smer v prihodnost.

Preko elementov fizične zgradbe dobimo vpogled v ustroj, sestav, zgradbo naselja. Te ne predstavljajo samo elementi - hiše, prometnice, nepozidane površine, ampak tudi način medsebojnega povezovanja ter smoter, globlji vzrok takih povezav. O tem govori naslednje poglavje.

Ob koncu uvodnega dela še pojasnilo o predmetu obravnave. V dosedanjem tekstu je govora samo o naseljih, niti o vaseh niti mestih. Razlog niso samo terminološke zadrege o tem, kaj je vas in kdaj se začne mesto. Vzrok temu je povsem vsebinske narave. Menimo namreč, da razlika med mestom in vasjo, kot fizično tvorbo, ni velika, niti približno taka, kot v socialnem ali funkcijskem pogledu. Resda so v mestu hiše večje, mogočnejše, grajene v različnih arhitekturnih slogih, ulice so širše, prilagojene oblikam in gostoti prometa. Toda, to so razlike, ki ne vzpostavljajo zgradbe naselij, temveč so le posledica in odraz določene stopnje razvoja in družbeno-ekonomske usmerjenosti. Upravne zgradbe so tudi v vaseh, le da so skromnejše, središče ima tudi vas, le da ni tako monumentalno ali impozantno. Zasnova, arhetip organiziranja naselja pa je v bistvu potekal po istih pravilih, istih smernicah. Skoraj nemogoče je, da bi nekdanji človek gradil mesto z drugačnimi merili kot vas. Kot ugotavlja J. Makarovič, so bile prvotne naselbinske oblike povezane s shranjevanjem umrlih. Kasneje so z delitvijo dela, razvojem kmetovanja in trgovine pričele nastajati stalne naselbine. In šele dosti kasneje, torej po več 1000 letih, je prišlo do razdelitve naselij - ena so obdržala prvotno obliko (kot bivališča poljedelcev in lovcev), druga pa so se razvila v središča vladajočega sloja, templjev, obrtnikov. (Makarovič 1986, str. 225).

Mesto je nastalo šele na določeni stopnji razvoja civilizacije in sicer v fazi delitve dela, pojava lastnine, vladajočega sloja. Ta vidik razvoja civilizacije oz. zgodovine mest poudarja predvsem ekonomske in kulturne premike, ki so kasneje pogojevali drugačen način gradnje, torej fizični izgled naselij. L. Mumford ugotavlja, da preobrazba vasi v mesto ni bila navadna sprememba obsega in stopnje, čeprav sta vplivala oba ta dva dejavnika, temveč je bila predvsem sprememba v usmeritvi in namenu, ki sta se kazala v novem tipu organizacije (Mumford 1969, str. 84). In dalje, "vse embrionalne strukture mesta so obstajale že v vasi. Hiša, oltar, vodnjak, javna pot, agora (javni prostor) so našli svojo prvo podobo na vasi,

njihovo nadalnje dopolnjevanje in organsko razčlenjevanje pa se je nadaljevalo v bolj zapleteni strukturi mesta." (ibid., str. 31).

Večja raznovrstnost fizične zgradbe mesta in mogočnost njenih oblik je posledica koncentracije dejavnosti - ekonomske, politične in upravljalne, kulturne in civilizacijske. Ta civilizacijski razvoj je nato povratno vplival na fizično tvorbo in izgled ostalih naselij - vasi, trgov, postojank. Principi gradnje pa so znotraj kulturnega miljeja v glavnem isti. Vas se je gradila po istih principih in načelih - seveda prilagojena velikosti, produkcijski usmerjenosti in prirodnim razmeram - kot mesto. Takšen razvoj potrjujejo tudi ugotovitve M. Webra, ki pravi, da so naselja rezultat povezovanja in združevanja ljudi (Weber 1921, str. 42), ter da je v kulturi izgradnje in organiziranja mest veliko arhaičnega, mističnega, simbolnega, torej nezavednega izražanja človekove duhovnosti. Nemogoče si je predstavljati, da bi ti notranji vzgibi bili v mestu drugačni kot na vasi (gl. tudi Mumford 1969, str. 130).

Principi izgradnje naselij - vasi in mest, so vsaj v korenu isti.

O MORFOLOGIJI

Sloni na prepričanju, da se vse kar obstaja, želi nakazati, pokazati, biti videno. Od najmanjšega fizičnega in kemičnega elementa, do duhovnih izjav človeka lahko sledimo temu osnovnemu principu.

(J.W. Goethe, Morphologie)

Morfologija je veda o zgradbi in obliki. Predmet proučevanja je vse, kar je vidno in čutno dojemljivo.* Goethe, ki je prvi uvedel ta pojem v znanstveni besednjak, je v morfologiji videl možnost primerjave zgradbe in oblike organizmov.** Pripisoval ji je možnosti razkrivanja obćih zakonitosti, po katerih je zgrajena organska in anorganska narava. Smoter bi se naj izpričeval v zakonitostih, specifičnostih, genezi, tipu, splošnem in posamičnem.

Morfologija je, vsaj izvorno, obća in zato tudi (dokaj) abstraktna znanost, blizu filozofiji ali vsaj filozofskim izhodiščem posameznih znanosti. Morfologija ne opisuje, temveč razlaga zakonitosti ustroja, zgradbe, oblike.

Obći principi, zakonitosti, ki jih je formuliral že Goethe, pomenijo "aksiome", osnovna spoznanja o strukturi stvari. Veljavni in uporabni so tudi pri proučevanju naselij.

Kot geografski termin, se morfologija povezuje z naseljem kot fizično tvorbo oz. s fizičnimi elementi, ki sestavljajo naselje. Morfologija naselij pomeni torej njihovo zgradbo in obliko. Poskusimo si nekoliko razjasniti ta dva ključna pojma.

*Über die möglichkeit und den Begriff einer Allgemeinen Morphologie, K.L.Wolf 1967, str. 413

**Samtliche Werke, str. 854; k besedi organizmov je potrebno pojasniti, da se Goethejeve morfološke razprave nanašajo predvsem na metamorfoze rastlin. Kasneje se je pojem iz naravoslovja razširil še v družboslovne vede.

1. Beseda "zgradba" pomeni sestav neke stvari ali pojava. Poudarek je na elementih, ki sestavljajo obravnavan pojav, ter na celoti kot rezultatu sestavnih delov, elementov. Namesto besede zgradba, se pogosto uporablja pojem struktura. Tega uporabljamo v dveh pomenih: (HpG, geslo struktura, str. 1431)

- kadar gre za odnose in razmerja med sestavinami, za lastnosti teh razmerij
- kadar gre za zakonitosti in način povezovanja elementov v celoto

V splošnem gre za ugotavljanje (potrjevanje) funkcije elementov in odnosov med členi obravnavane celote. Vendar ne z analizo posameznega elementa ali dela celote, temveč preko celote razmerij.

Očitno je tudi, da govorimo o strukturi kadar imamo opraviti s celoto, ki ima lastno pojavno obliko in značilnosti, ki pa je ob enem sestavljena iz posameznih elementov, ter njihovih medsebojnih razmerij. Ti elementi so lahko prav tako celote same, se pojavljajo samostojno, čeprav ji hkrati tudi pripadajo in jo gradijo.

Asociacija med naseljem in strukturo je zelo neposredna. Tudi naselje je celota, sestavljena iz številnih elementov; odnosi med elementi, pa tudi elementi sami tvorijo obliko naselja oz. podobo.

Ko govorimo o zgradbi, strukturi, se posredno ukvarjamo tudi z elementi, ki sestavljajo strukturo oz. celoto. Seveda lahko tudi posamezen element pojmuje kot celoto, strukturo, vendar ob tem prehajamo že na drug nivo obravnave, ter se oddaljujemo od osrednje teme (predmeta proučevanja). Elemente je zato potrebno obravnavati zmeraj kot dele celote, kateri pripadajo. H. Gebhard pravi, da je analiza posameznih elementov možna (dopustna) samo za potrditev povezav, odnosov med elementi določene celote, ter za korekcijo ugotovitev o značilnostih celote, nikakor pa ne more biti analiza elementa izhodišče za

spoznavanje celote (Gebhard 1975, str. 48). Prvotni pomen besede element je "črka". Tako kot iz posamezne črke ni mogoče razbrati pomena besede, kaj šele vsebine stavka, tako iz poznavanja elementa ni mogoče razumeti in spoznati celote.

Iz obravnavane celote izstopajo samo tiste lastnosti elementov, katere posedujejo samo kot deli te celote (Schirmacher 1978, str. 13).

Poleg tega elementi niso enakovredni deli celote. Nekateri izstopajo iz nje, so takoj vidni in razpoznavni, položaj in pomen drugih pa je lahko bolj prikrit (Schirmacher 1975, str. 13).* Nedvomno obstaja neka hierarhija med elementi celote. In bolj kot je posamezen element bistven za celoto, toliko pomembnejši je sam po sebi. Razmerje do celote določa njegov položaj na hierarhični lestvici.

H.Gebhard ugotavlja, da so elementi, ki v strukturi nastopajo v večjem številu (n.pr. hiše), razmeroma enotni, ter da je število elementov neke celote v obratnem sorazmerju z njihovo posebno obliko (posebnostjo), pa tudi lokacijo in s tem pomembnostjo (Gebhard 1966, str. 23).

Tipični oz. najpogostejši element je običajno prilagodljiv, kompatibilen v številnih situacijah, odnosih, razmerjih. Čim bolj vsestransko prilagodljiv je element - čim več je možnosti za njegovo povezovanje z drugimi elementi v strukturi, toliko bolj zmogljiva - oblikovno in likovno pestra je struktura.

Večje ko je število členov neke celote, bolj so odnosi med njimi tipizirani, standardizirani, običajni. Število elementov je torej v obratnem razmerju z njihovim pomenom - več jih je, manjši je njihov pomen.** In manj ko je istih elementov, bolj pomembni so (npr. središče naselja!).

*o neenakovrednem položaju elementov pri obravnavi določenega pojava govori tudi K.Wolf (1989)

**pri tem je mišljena raznovrstnost elementov, ne pa številčnost posameznega elementa.

2. drugi del morfologije predstavlja oblika. Poudariti je potrebno, da sta zgradba in oblika povsem enakovredna dela morfologije, da se dopolnjujeta, ter, da ni enega brez drugega. Kadar govorimo o zgradbi naselja se s tem pojmom povezuje še oblika. In kadar je govora o obliki, formi, se ta zmeraj nanaša na elemente, sestavne dele celote ali celoto samo. Tudi v tem primeru gre podobno kot s posebnim in splošnim, za dialektično razmerje, ki v splošnem ni razrešljivo. Pojasnimo ga lahko samo ob konkretnem primeru in za omejeno fazo razvoja, gibanja (HpG, str. 460).

Pojem oblika pomeni zunanji videz neke stvari. Je "čista kategorija"* (HpG, str. 461), brez kakršne opredelitve do njene vsebine ali nje same. Kadar ima oblika določnejši pomen, ali neko vrednostno sodbo, govorimo o izrazu. Oblika naselja sama po sebi še ničesar ne pomeni, kadar pa govorimo o obliki kot o izrazu, pa mislimo na dominantnost, harmoničnost, monumentalnost ... Pojem oblika se ne nanaša na celoto stvari, temveč samo na določen del - tisti, ki je za razpoznavanje celote v konkretnem primeru najbolj odločilen.** (HpG, str. 445).

V splošnem velja, da zgradba v povezavi s funkcijo določa obliko (PW, str. 409, 412). Že vzpostavljena oblika pa pridobi določeno inertnost, samostojnost, tako da je za spremembo oblike potrebna kvalitetna, temeljita sprememba zgradbe ali vsebine stvari. O tem govorijo tudi te zakonitosti:

*v filozofskem besednjaku se uporablja pojem "forma".

**in je vsakič lahko drugačen. Odvisno pač od "vsebine" in "namena" kaj hočemo v obliki razbrati, videti. Če torej govorimo o obliki naselja v pokrajini, imamo v mislih samo elemente (obliko), ki vzpostavljajo opazovano razmerje.

1. oblika ima značilnosti, katere njeni sestavni deli ne posedujejo. Sestavni deli oblike - posameznosti, spreminjajo, pridobivajo ali izgubljajo značilnosti, če: - se obliki priključi nov del - iz oblike izpade del - se spremeni mesto in položaj delca v obliki - če iz ene, oblika preide v drugo

Ob tem je potrebno poudariti, da sestavni del oblike, ni element v smislu psihološkega atomizma (HWP, str. 547) - posamezen del oblike naselja ni nujno tudi del, element, zgradbe naselja! (npr. rob, stik med naseljem in pokrajino).

2. v primeru razpada določene oblike, se vzpostavi novo ravnotežje ter nastane nova

3. to je možno zaradi dinamičnih povezav in sestavljenosti oblike, kjer se sestavni deli na vznoter vedno reorganizirajo, vzpostavijo kot nova celota, zgradba in oblika.*

Oblika se v prostorskem in časovnem razvoju vedno spreminja. "Spreminjanje oblike se povezuje s spreminjanjem zgradbe." (Goethe 1987, str. 413)

*podobno spoznanje o samoregulaciji navaja tudi Johnson 1986, str. 100

O MORFOLOGIJI NASELJA, ELEMENTIH IN MORFOLOŠKI STRUKTURI

Naselje kot fizično tvorbo sestavljajo zgradbe, prometnice, drevesa. Vsak element ima določeno obliko, prav tako tudi odnosi med elementi, ter celota vseh sestavnih delov. Morfologija naselja je torej splet elementov ter njihovih oblik.*

Odnos med sestavinami izpričuje neki smoter oz. neki globlji razlog (princip) povezanosti. V zgradbi (strukturi), ki jo sestavlja več elementov, so posamezni odnosi (torej tudi smotri) med seboj združeni in prepleteni v obči smoter, smoter višjega ranga. V tem smislu lahko enačimo pojem "struktura" s pojmom "smoter smotrov" (HpG, str. 1437).

Princip reda ali urejenosti ni zmerom razpoznaven. Posebno, če ga odkrivamo v stvareh, ki so nastajale v preteklosti. Vsako zgodovinsko obdobje, celo vsaka socialna skupina ljudi ima lastne predstave o pojmu "red". Čeprav pa je, po drugi strani, možno princip vsaj v obrisih odkriti, izluščiti ter ga ustrezno interpretirati.

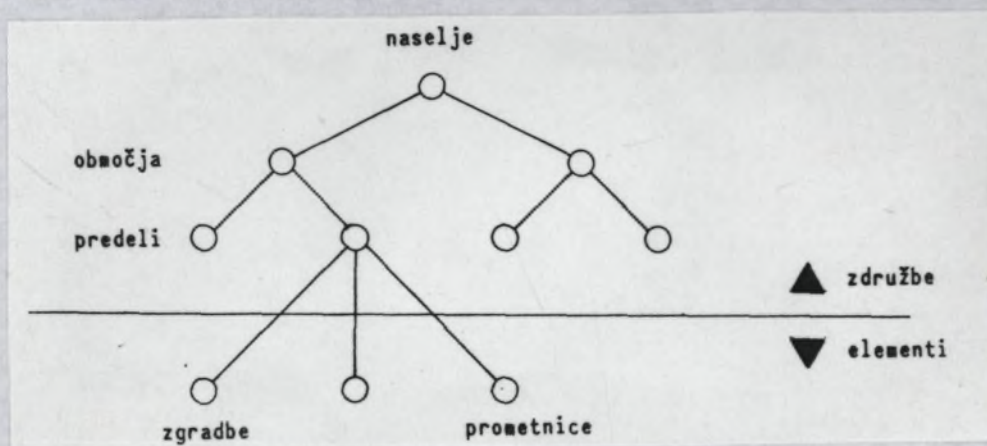
Prestavimo ta abstraktna in teoretska razmišljanja na naselja oz. morfološko strukturo. Elementi neke celote so med seboj povezani, izpričujejo nek odnos, katerega označuje določen smoter. Sestavni deli naselja so torej med seboj povezani z (preko) vodilno idejo, temeljnim principom. Princip urejenosti (reda), ki se izpričuje kot odnos med posameznimi elementi lahko po našem mnenju iščemo v:

*Elementi morfologije naselja so vse stvari in pojavi, območja in okoliščine, ki sestavljajo in predstavljajo naselje.

- duhovnih vrednotah
- načinu življenja

Znotraj načina življenja zavzema posebno mesto narava, ki (je) človeku predstavlja osnovni pogoj in okvir njegovega življenja in preživetja. Princip podrejanja in prilagajanja naravnim razmeram je vpleten tudi v način izgradnje naselij.

Osnovni skupini elementov, ki sestavljajo naselja sta v bistvu dve: objekti in antipod tega - nepozidane površine. V okviru tega lahko elemente klasificiramo iz različnih vidikov (n.pr. po lastništvu, funkciji, obliki, likovnih kriterijih), ali pa jih členimo oz. združujemo v manjše ali večje enote. Seznam elementov morfologije nikoli ni popoln, saj se tekom razvoja dopolnjuje.* Prav tako lahko ločimo med osnovnimi - enostavnimi elementi (n.pr. zgradba, pot), ter sestavljenimi (n.pr. središče, križišče). Ta razmerja ponazarja naslednja shema (prirejeno po Schirmacher 1988, str. 23).

Opredelitev relevantnih morfoloških elementov in odnosov za proučevanje morfologije naselja je zelo pomembno vprašanje. Kateri elementi in odnosi so tisti, ki najbolj ponazarjajo morfologijo naselja?

*primerjaj K.Gruber 1952, str. 205; H.Carter 1975, str. 251, J. Pirkovič-Kocbek 1982, str. 61-69

H. Borchard opisuje dva načina za iskanje oz. opredeljevanje ciljev (ali kot v našem primeru, izmed številnih elementov izbrati najbolj reprezentativnega): (povzeto po HpG, str. 1820, geslo smoter)

- po prvem načinu različne cilje medsebojno primerjamo in jih vrednotimo. Višje ovrednoten, torej pomembnejši cilj ima višje mesto na hierarhični lestvici. Postopek ponavljamo, dokler ne izluščimo glavnega oz. najpomembnejšega cilja.
- v primeru, da je odločanje o pomembnosti ciljev nemogoče, je potrebno poiskati nov cilj, ki je skupen vsem primerjanim, nekak vodilni ali krovni cilj. Ne odločamo se več med enakovrednimi cilji, temveč oblikujemo novega, skupnega, ki predstavlja novo kvaliteto. Rešitev problema prestavimo na nov, kvalitetno višji nivo.

V primeru določanja elementov, ki opredeljujejo morfologijo naselja je nemogoče razsoditi, ali so zgradbe pomembnejši člen kot prometnice ali gabarit. Zato smo fizično strukturo naselja najprej razčlenili na elemente in odnose, nato pa le-te združevali v sorodne skupine. Med tako razdeljenimi členi smo iskali nek skupen imenovalec, ki bi po pomenu ustrezal vsaki skupini elementov oz. jih povezoval. Opredelili smo štiri skupine elementov, ki vsebujejo tudi pripadajoče odnose. Slednje se nam zdi še toliko pomembnejše, domnvaro namreč, da so ravno odnosi med elementi ključnega pomena za poznavanje morfologije.

Glede razčlenjevanja elementov tole pojasnilo: metoda razčlenjevanja raznoterih kompleksov je pogosto uporabljena metoda v znanstveno-raziskovalnem delu. Celoto skušamo razbiti na sestavne dele, jih proučiti, prav tako tudi odnose med njimi, ter ugotoviti način, kako elementi sestavljajo celoto ali proučevani kompleks. Bolj sporno je vprašanje, do katere stopnje (reda velikosti) je razčlenjevanje celote potrebno? Do najmanjših detajlov, ki jo soustvarjajo ali do neke vmesne stopnje? Menimo, da je razčlenjevanje potrebno do tiste

stopnje, do tistih elementov, ki pojasnjujejo obravnavan problem. Znanje, poznavanje nečesa, je namreč zelo širok pojem, pravzaprav brez točno določljivih meja. Omejimo ga šele z namenom raziskovalnega dela, pri čemer je rezultat v vsakem primeru samo del, izsek poznavanja celote.

V našem primeru je takšno razmišljanje zahtevalo razmislek o tem, kateri elementi ter odnosi med njimi, se v morfologiji naselij iz različnih pokrajin sploh razlikujejo.

Predpostavili smo (na osnovi primerjanja tlorisov in vedut naselij), da so najpomembnejše razlike v:

- položaju objektov glede na prometnico
- razmestitvi objektov
- razvejanosti prometnega omrežja
- strnjenosti zazidave
- gabaritu
- položaju naselja glede na prirodne razmere
- tipu kmečkega doma
- tipu kmečke hiše

Na podlagi tega smo izdelali preglednico elementov in odnosov, ki ustrezajo pojmu "fizična tvorba", kot smo ga opredelili v prejšnjem poglavju. V naslednji fazi smo navedene elemente in odnose razdelili v smiselne enote, ter v sklopu teh iskali skupen, povezovalni element. Opredelili smo štiri:

1. topografija
2. zazidanost
3. odprtost
4. vraščenost

Dodati je potrebno, da ta faza dela ter preglednica sama nikakor ni zaključena in končana. Veliko je še dvomov in nedorečenosti v samih morfoloških elementih, odnosih, ter o ustreznosti predstavitve morfologije nasploh. Prav gotovo bo poznavanje narave in bistva posameznega morfološkega elementa zahtevalo dopolnitev sedaj nastavljene sheme. Navedeni morfološki elementi in odnosi se seveda ne pojavljajo v vseh naseljih in v vseh pokrajinah, najbrž pa je tudi veliko takih, ki so izpuščeni. Preglednica je izdelana na podlagi analiz naselij v Slovenskih goricah.

MORFOLOŠKA STRUKTURA

MORFOLOŠKI ELEMENTI		ODNOSI	SKLOPI
osnovni	sestavljeni		
OBJEKT:			
pritlične stanovanjske zgradbe	kmečko gospodarstvo	položaj objektov ob prometnici	zazidanost
nadstropne stanovanjske zgradbe		oddaljenost objektov od prometnic	
pritlične zgradbe z javnimi funkcijami	središče	razdalja med objekti	
nadstropne - " .		položaj gospodar.poslopij napram stanovanjski zgradbi	
pritlična gospodarska poslopja		razmestitev obj. z javnimi funkcijami	
etažna - " -		medsebojni položaj objektov	
cerkev	cerkveni kompleks	razmestitev obj.glede na etažnost	
sakralna znamenja		položaj pokopališča glede na cerkev	
vodnjaki		postavitve objektov ob križišču	
zidovi		razmestitev obeležij ³	
pokopališče		razmerje med visokimi in nizkimi objekti	
most, brv		obzidanost tržnega prostora	
NEPOZIDANE POVRŠINE:			
ulica	križišče	obzidanost prometnice	odprtost
pot	ulični profil	obzidanost križišč	
cesta		kontinuiranost prometnice	
trg		razvejanost prometnic	
ohišnica	zunanji rob	razmestitev zelenih površin	
zelene površine ¹	naselja	položaj ohišnice glede na stan.zgradbo	
deli naravnega okolja ²		zunanji rob naselja	vraščtenost
		odnos med etažnostjo obj.in robovi	
		odnos med funkcijo zgr. in robovi	
		odnos med objekti in hipsografijo	topografija
		položaj obj. glede na plastnice	
		odnos etažnost hipsografija	
		orientacija objektov	
		položaj objektov glede na prirodne elemente	

1. Skupen izraz za kmetijske površine znotraj naselja

2. Obrežja vodotokov, travnata ali gozdna pobočja

3. Vodnjaki, sakralna znamenja, spomeniki, markantna drevesa

Naslednje poglavje obravnava dvoje bistvenih vprašanj:

1. Kaj proučevati, da bo rezultat morfologija naselja; torej proučevanju določiti vsebino (do sedaj je bilo govora samo o predmetu proučevanja); ter
2. pojasniti pojem morfološka struktura

Morfologija naselja pomeni njegovo zgradbo in obliko, oz. določneje, morfologija naselja predstavlja elemente, odnose med njimi, oblike teh odnosov ter oblike elementov. Vsebina teh odnosov ter zakonitosti povezav med njimi, vsebina elementov, iz pojma morfologija (zgradba in oblika) ni razvidna. Izvemo samo, da gre za neko celoto, sestavljeno iz elementov, sestavnih delov, le-ti pa so med seboj v določenih odnosih, ki prav tako določajo in vplivajo na značilnosti morfologije. Vsebino zgradbe in oblike je potrebno šele opredeliti, jo razpoznati in interpretirati.

Za zgradbo (strukturo) je značilno, da je v prvi vrsti celota, šele v drugem planu so elementi in odnosi, ki jo sestavljajo, tvorijo. K temu dodaja Schirmacher (Schirmacher 1988, str. 149), da je funkcijo in pomen elementa določene celote potrebno spoznati in utrditi iz analize celote, ne pa iz analize in proučevanja sestavnih delov (podobno tudi Gebhard 1975; str. 47-48).

Če hočemo spoznati morfologijo naselja, je potrebno opredeliti njeno vsebino. Do te opredelitve pa pridemo s poznavanjem značilnosti sestavnih delov in odnosov ter celote same. Vsebino določa v prvi vrsti namen. Od cilja raziskave je torej odvisna vsebina in temu je prilagojen tudi delovni postopek in metoda dela. Seveda namen še ni vsebina. Je samo usmerjenost raziskovalne pozornosti in okvir raziskovalnega dela. Namen se

tesno povezuje s sredstvom t.j. metodo dela (HpG str. 1818, geslo smoter). Brez ustrezne metode (sredstva), namena ni mogoče doseči oz. izpolniti. Namen in sredstvo sta torej medsebojno tesno povezani kategoriji. Metoda, s katero izpolnimo namen oz. dosežemo cilj izhaja iz zakonitosti zgradbe in značaja pojava (narave stvari), katero proučujemo oz. h kateri težimo. Zato je toliko pomembnejši ustrezen izbor sredstva, ki mora izhajati iz značilnosti predmeta obravnave in iz namena dela.

S tem smo naše razmišljanje pripeljali blizu znanega Platonovega vprašanja: "Kako naj vemo kaj iščemo, dokler tega nismo našli?", ko se navidezna brezizhodnost sprevrže v deskripcijo in s tem spremembo sredstva in namena. Menimo, da je rešitev te dileme v vzpostavitvi nove kvalitete (kar rešitev problema po svojem bistvu nedvomno je) in upoštevanju dejstva, da z iskanjem ustreznega odgovora polje našega proučevanja zožujemo, rešitev pa je že sama po sebi širša od postavitve problema. Poleg tega pravilna definicija problema že predpostavlja njegovo rešitev (katero v postopku preverjanja potrdimo ali ovržemo).

Namen našega proučevanja so regionalne značilnosti in regionalne razlike v morfologiji naselij, o čemer smo že govorili v uvodnem poglavju. Zato morfologijo naselja - njegovo zgradbo in obliko pojmuje kot sklop fizičnih elementov in njihovih odnosov, ki skupaj tvorijo opredmeteno in vidno stvarnost, katero imenujemo naselje. V središču pozornosti je torej naselje kot splet in kombinacija fizičnih oblik in elementov.

Glede sredstev (relevantnih elementov) s katerimi bi obdelali namen naloge (torej regionalne razlike), smo med številnimi elementi, ki vplivajo na morfologijo naselja iskali tiste, ki so regionalno različni. Med prevladujočo gospodarsko dejavnostjo, socialnimi elementi, funkcijo naselja, kulturnim miljejem in prirodnimi razmerami, smo izbrali zadnja dva. Za ostale dejavnike menimo, da so glede regionalnih razlik premalo selektivni in izraziti.

S tem še nismo odgovorili na v začetku postavljeno vprašanje, kaj proučevati, da bo rezultat morfologija naselja, ali drugače, kaj analizirati, da bomo dobili vpogled v morfologijo naselja.

Pojem analiza pomeni razčlenjevanje nekega dejstva na sestavne dele. Je torej postopek, način dela, s katerim skušamo doseči (izpolniti) namen dela. Povsem jasno je, da analiza sama po sebi ni možna, potrebujemo vsaj objekt katerega analiziramo, razpolagati pa moramo tudi z vprašanji, torej smotri, na katere bomo skozi analizo poskušali odgovoriti. Analiza kot tehnika dela je smiselna šele takrat, ko vemo, kaj lahko z analizo spoznamo, ko znamo formulirati vprašanja. Težišče analize se tako prenaša na jasno definiran namen raziskave, ter dobro poznavanje problema, ki ga obravnavamo. Vprašanja, na katera bomo z analizo poskušali odgovoriti, izhajajo iz obravnavanega problema, saj je problem v bistvu modificirano vprašanje povezano z namenom raziskave (HpG, str. 1140, geslo problem).

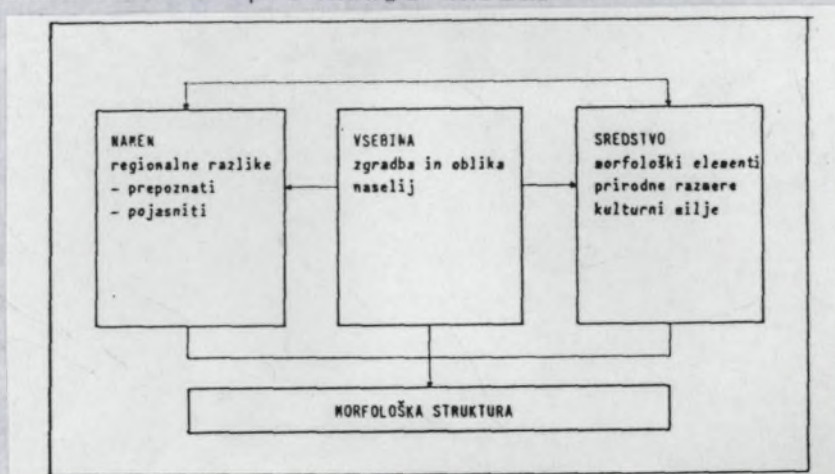
O sami problematiki regionalnih razlik oz. vplivu prirodnih razmer na morfologijo smo že govorili. Omenim naj samo spoznanje, da vprašanja resda izhajajo iz namena (čim boljše poznamo namen, vsebino naloge, tem natančnejša bodo), vendar si vprašanja izbere in zastavi raziskovalec sam! Pač glede na vsebino naloge. Poznati mora tudi način, sredstvo (relevantne elemente in njih naravo), s katerimi bo na vprašanja odgovoril.*

*Ob tem se soočamo z vprašanjem, ki najbrž ni razrešljivo, predstavlja pa pomemben člen pri opredeljevanju vsebine problema in sredstva. Gre za vsebino stroke, ki ji obravnavana naloga pripada. Ne glede na številna in tudi nasprotujoča si stališča o vsebini geografskega proučevanja, bi na tem mestu navedel samo mnenje E. Wirtha, čigar razmišljanja dopolnjujejo kontekst naše raziskave. Po njegovem mnenju je naloga geografije raziskovati razmerja med naravo in človekom, pojave in procese, ki oblikujejo to razmerje ter njihovo genezo in prostorsko razmestitev (Wirth 1979, str. 261-284).

Če na kratko povzamem, vprašanja v obravnavanem primeru se nanašajo predvsem na regionalne razlike v morfologiji naselij. Ugotoviti je potrebno, v čem se zgradba in oblika naselij razlikujeta ter razlike pojasniti. Ugotovili smo že, da se morfologija naselij iz različnih pokrajin razlikuje po različnih kombinacijah in odnosih med morfološkimi elementi. Potrebno je torej

- spoznati mnogovrstnost kombinacij, ugotoviti njihove značilnosti, razmestitev elementov, odnose med njimi
- v nadaljevanju pa pojasniti, od kod te razlike izvirajo.

Metodološko zasnovo prikazuje skica:

Pri tem je potrebno omeniti še nekaj:

vsaka celota je več kot samo vsota sestavnih delov. Je še neka nova kategorija, pomenska celovitost, katere s pragmatičnim mišljenjem in pragmatičnimi metodami ni mogoče opredeliti. Celota je vsota sestavnih delov +(in) še neka nedefinirana kategorija. Ali kot pravi F. Weinhandl:* "Razumevanje realnosti kot zgolj "atomistične" in "mehanistične" vsote elementov sodi v napačno "poenostavljanje." Obstaja torej še neka neopredeljiva kategorija, ki jo sicer dojemamo, nosimo v zavesti, vendar je pragmatično ni mogoče izraziti.**

*Gestalthaftes Sehen str. 5

**podobno kot melodija, ki je tudi nekaj več kot skupek posameznih tonov

Ce motrimo morfologijo naselja, torej njegovo zgradbo in obliko imamo opraviti z neko celoto, še več, z strukturo. Zgradba, kot del morfologije, je izraz, ki meri na statičnost, določnost razmerij med njenimi sestavnimi deli. Ko proučujemo morfologijo naselja, se proučitev zgradbe zmeraj nanaša na konkreten primer v določeni razvojni fazi. Dobimo statično podobo o naselju - "v prostoru in času". Pojem struktura pa je dinamična kategorija, ali vsaj, ni statična. Kaže na večplastnost, sistem razmerij, ki se vzpostavljajo v neki celoti. S pojmom struktura lažje ponazorimo ta nedefiniran del, kadar je govora o celoti. Pojem struktura ne označuje samo položaj in povezave med posameznimi sestavnimi deli. Pomeni še sistem razmerij, občo kategorijo, ki ima značaj delovne metode, s katero ponazarjamo teoretične (abstraktne) modele povezav med elementi, fenomene njihovega obstoja (HpG, str. 1685). Podobno kategorijo navaja tudi R.J. Johnson, ki pa za takšna razmerja uporablja izraz "deep structure". (Johnson 1986, str. 98) Pojmuje jih kot izvirne, pra-strukture, ki so s transformacijo pridobile današnjo obliko in pomen (ibid, str. 98). Morfološka struktura je miselni konstrukt, v realnosti ne obstaja. Obstajajo samo razmerja znotraj morfologije naselja, ki presegajo pojem zgradbe in pojem oblike.

Enopomenska označba tega pojma je pravzaprav nemogoča. Zaradi večje jasnosti, pa tudi konkretnosti je potrebno izluščiti ključne elemente, opredelitve, ki po eni strani najboljše ponazarjajo vsebino strukture ter izhajajo iz namena naloge. E. Wirth ugotavlja, da pri razumevanju strukture, sistema, modela, ne gre toliko za ponazoritev celotnega kompleksa, temveč predvsem za elemente in odnose, ki so za razumevanje obravnavanega modela najpomembnejši (Wirth 1971, str. 132). Po spoznanjih Gebharda obstajajo elementi, ki imajo v določeni celoti ključni pomen in ki celoto v določenem smislu označujejo.* Vendar, kako izluščiti ključne elemente?

*podobno tudi E. Schirmacher 1978, str. 15 in Philosophischer Wörterbuch, str. 496, geslo Gestalt

Brez da bi se podrobneje spuščali v objektivnost tovrstne presoje ter verodostojnost ugotovitev, naj omenim, da gre za izrazito miselni proces, za sklepanje in povezovanje znanih ugotovitev in dejstev, njihovih medsebojnih razmerij in povezav, čeprav na miselno-abstraktni ravni. Povedali smo že, da se pojem struktura povezuje s celoto, za katero veljajo določene zakonitosti, ki opredeljujejo njene značilnosti. Ena od teh, za naše delo najbrž najpomembnejša je, da lastnosti celote spoznamo z analizo celote same, ne pa z analizo sestavnih delov. Poznavanje sestavnih delov je sicer potrebno in tudi pomembno, vendar je težišče zanimanja in raziskovanja na celoti. Spoznati je potrebno dele celote, njihovo hierarhijo, medsebojno povezanost, kvantitativne in kvalitativne odnose med sestavnimi deli in glede na celoto - pomen posameznega elementa, njegov vsebinski in prostorski domet.

Ob tovrstnem "pregledovanju" celote (naselja) se pokaže, da se nekateri elementi pojavljajo, povezujejo - omenjajo pogosteje, da se številni odnosi med elementi zreducirajo ter osredotočijo na samo nekatere, za katere lahko domnevamo, da imajo ključni pomen za obravnavanje, obstoj in funkcioniranje celote. Ob tem postopku primerjanja morfoloških elementov in njihovih odnosov se je izkazalo, da se celoten sklop zreducira na tri najbolj izstopajoče:

- središče
- ulica
- hiša in kmečko gospodarstvo

Vendar je slednje potrebno razumeti kot najbolj očitne, izstopajoče in relevantne elemente morfološke strukture, nikakor pa ne kot njen sinonim. Principa celovitosti ne smemo zaobiti ali zanemariti. Gre le za to, da se celota izraža v delih, elementih, katerim pa je nadrejena.

Takšen izbor potrjuje tudi, čeravno ne v povsem identičnem smislu, pregled morfoloških elementov in njihovih odnosov. V preglednici na strani 25 smo ločevali med enostavnimi in sestavljenimi morfološkimi elementi. Kot sestvljene smo opredelili tiste, ki jih sestavljajo elementarnejši delci, predstavljajo pa morfološko enoto* in sestavni del naselja.

Morfološka struktura ponazarja del razmerij znotraj zgradbe in oblike naselja,** glede na povedano, bi analiza morfološke strukture v "geografski" interpretaciji prikazala:

- konstitutivne elemente naselja
- odnos med morfološkimi elementi, pojavne oblike in njihove regionalne značilnosti in specifičnosti
- notranji ustroj naselja
- odnos med morfološkimi elementi in naravnimi razmerami
- odnos med morfološkimi elementi in kulturnim miljejem
- spreminjanje, geneza zgradbe in oblike naselij

To je del značilnosti morfološke strukture naselij in hkrati osrednji namen naloge.

*pojem je pojasnjen v naslednjem poglavju

**vendar tista, ki imajo značaj občega, bistvenega

LITERATURA

HpG - Handbuch philosophischer Grundbegriffe
HWP - Historisches Wörterbuch der Philosophie
PW - Philosophisches Wörterbuch
GV - Geografski vestnik

Busch-Zantner R., Ordnung der anthropogenen Faktoren, v
Sozialgeographie, Dormstadt 1969

Carter H., The Study of Urban Geography, London 1975

Fister P., Umetnost stavbarstva na Slovenskem, Ljubljana 1986

Frey D., Geschichte und Probleme der Kultur- und
Kunstgeographie, v Bausteine zu einer Philosophie der Kunst,
Darmstadt 1976

Gebhard H., System, Element und Struktur in Kernbereichen
alter Städte, disertacija, Institut für Städtebau der
Technischen Hochschulen, München 1966

Gebhard H., Alte Stadt heute und morgen, Bayerisches
Stadtministerium des Innern, München 1975

Goethe J.W., Schriften zur Morphologie, Samtliche Werke,
Band 24, Frankfurt 1987

Gruber K., Die Gestalt der Deutscher Stadt, München 1952

Handbuch philosophischer Grundbegriffe 1-6, München 1974

Hartmann N., Philosophie der Natur, Berlin 1950

Historisches Wörterbuch der Philosophie 1-7, Stuttgart
1971-1989

Ilešič S., Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, SAZU,
Ljubljana 1950

Johnson R.J., Philosophy and Human Geography, London 1986

Johnson R.J., Geography and Geographers, London 1987

Keyser E., Der Stadtgrundriss als Geschichtsquelle, v Die Stadt
des Mittelalters, Darmstadt 1978

Komelj D., Pokrajina in arhitektura, Sinteza št. 3, Ljubljana
1965

Krenzlin A., Historische und wirtschaftliche Züge im
Siedlungsformenbild des westlichen Ostdeutschland, Frankfurter
Geographische Hefte, 1955

Makarovič J., Sla po neskončnosti, Ljubljana 1986

Melik A., Kmetjska naselja na Slovenskem, GV 1933

Metzger W., Psychologie, Darmstadt 1975

Mumford L., Mesto v zgodovini, Ljubljana 1969

Mušič M., Arhitektura in čas, Maribor 1963

Ortega y Gasset J., Man and People, New York 1957

Philosophischer Wörterbuch 1-2, Leipzig 1975

Pirkovič - Kocbek J., Morfološka analiza mestnega prostora kot
del strokovnih postopkov pri načrtovanju prenove, Varstvo
spomenikov XXIV, Ljubljana 1982

Roberts, B.K., The making of the English village, Harlow 1987

Schirmacher E., Erhaltung im Stadtebau, Bundesministerium
für Raumordnung, Bauwesen und Stadtebau, Bonn-Bad Godesberg,
1978

Schirmacher E., Stadtvorstellungen, München 1988

Schwarz G., Allgemeine Siedlungsgeographie 1-2, Berlin 1986

Trstenjak A., Teorije zaznav, SAZU, Ljubljana 1983

Vurnik I., Slovenska kmečka hiša, Ilustrirani Slovenec II,
Ljubljana 1926

Weber M., Pojam i kategorije grada, 1921, v Sociologija grada,
Beograd 1988

Weinhandl F., Über Gestaltqualitäten, v Gestalthaftes Sehen,
Darmstadt 1967

Wirth E., Theoretische Geographie, Stuttgart 1979

Wolf K., Die geographische Lebensraumforschung als Beitrag zur
Regionalentwicklung; v Dela 6, Filozofska fakulteta, Ljubljana
1989

Wolf K.L., Über die Möglichkeit und den Begriff einer
allgemeinen Morphologie, v Gestalthaftes Sehen, Darmstadt 1967